

Immaterieel erfgoed als toeristische bestemming Intangible Heritage as a Tourist Destination

121STE JAARGANG - 2020 | 4 (SEPT. - DEC.)

volks- kunde

TIJDSCHRIFT OVER
DE CULTUUR VAN HET
DAGELIJKS LEVEN

Gastredactie:
Kathleen M. Adams,
Paul Catteeuw, Jorijn Neyrinck,
Albert van der Zeijden,
Bouke van Gorp &
Frederike van Ouwerkerk

ISSN 0042-8523

Uitgegeven met steun van de
Vlaamse overheid,
de Universitaire Stichting van België,
het Vera Himlerfonds en Musea
en Erfgoed Antwerpen vzw

Vlaanderen
verbeelding werkt

Redactie: drs. Paul Catteeuw (redactiesecretaris; Kontich),
lic. Sofie De Ruysser (Antwerpen), dr. Sophie Elpers (Arnhem),
dra. Roselyne Francken (Antwerpen), prof. dr. Hans Geybels (Leuven),
prof. dr. Marc Jacobs (Brugge), dra. Jorijn Neyrinck (Brugge),
dr. Maarten Larmuseau (Kessel-Lo), dra. Hilde Schoefs (Bilzen),
prof. dr. Annick Schramme (Berchem),
em. prof. dr. Stefaan Top (eindredacteur; Rotselaar),
dr. Albert van der Zeijden (Egmond aan Zee), dra. Els Veraverbeke (Gent),
prof. dr. Johan Verberckmoes (Heverlee)
Verantwoordelijke uitgever: dr. Jur. Paul Peeters ('s-Gravenwezel/Schilde),
lic. Sigrid Peeters (Oelegem/Ranst)

Adressen

Redactie: J.B. Reykerslaan 28, 2550 Kontich, redactie@volkskunde.be
Beheer-Uitgeverij: vzw Centrum voor Studie en Documentatie,
Gillès de Pélichylei 97, 2970 's-Gravenwezel (Schilde), info@volkskunde.be

Jaarabonnement

Voor België: € 24,00 – buiten België € 30,00
Voor nummers buiten abonnement: info@volkskunde.be

Het tijdschrift *Volkskunde* werd opgericht in 1888 door August Gittée en Pol De Mont. Alfons De Cock werd redacteur in 1894. Hij overleed in 1921. Van 1914 tot 1920 hield *Volkskunde* op te verschijnen. Daarna berustte de leiding bij Victor de Meyere, vanaf 1936 bijgestaan door Jan de Vries. Na het overlijden van De Meyere (1938) hebben J. de Vries, M. De Meyer, P.J. Meertens en K.C. Peeters het tijdschrift voortgezet samen met de professoren J. Gessler (Leuven) en P. de Keyser (Gent). De nieuwe reeks begon met de 43e jaargang (1940-41). De redactie bestond in 1966 (67e jaargang) uit C.C. van de Graft, H. Jamar, P. Lindemans, P.J. Meertens, M. De Meyer, K.C. Peeters, W. Roukens en H. Stalpaert; vanaf de 73e jaargang (1972) aangevuld door J. Theuwissen en J.J. Voskuil. Na het overlijden van K.C. Peeters (1975) werd, vanaf de 77e jaargang (1976), de redactie geleid door J. Theuwissen en S. Top en dit tot 2008. Tot en met 2011 was S. Top eindredacteur en redactiesecretaris. Vanaf 2012 is alleen nog sprake van de redactie, die samengesteld is zoals hierboven vermeld.

Immaterieel erfgoed als toeristische bestemming

Hoe duurzaam toerisme en de borging van levend erfgoed samengaan

In dit themanummer onderzoeken we het raakvlak tussen het borgen van het immaterieel cultureel erfgoed en duurzaam toerisme. Uitdagingen op het terrein van immaterieel erfgoed en toerisme worden druk bediscussieerd binnen zowel de sector van het immaterieel erfgoed als die van het toerisme.¹ De discussies leggen zowel de beloften als de uitdagingen bloot die gepaard gaan met de pogingen om immaterieel cultureel erfgoed en toerisme te koppelen. De bijdragen en casestudy's in dit themanummer bieden bijkomende nuances in deze discussies en werpen een licht op mogelijke wegen om niet alleen het immaterieel cultureel erfgoed te borgen, maar ook duurzaam toerisme en economische heropleving te bevorderen in contexten waar men door een gebrek aan economische inkomstenbronnen of door *overtourisme* wordt uitgedaagd.

Ook in tijden van COVID-19, waarin het toerisme haast volledig tot stilstand is gekomen, blijven deze vragen relevant. Iets meer dan een jaar geleden hadden veel Europese, Amerikaanse en Aziatische toeristische bestemmingen te kampen met de uitdagingen van *overtourisme*. Van Oud Havana en Bali tot Barcelona en Venetië, cultuurtoeristische bestemmingen hadden te kampen met een ongekende drukte, vervuiling, watertekorten, hypercommercialisering en zelfs antibewegingen als gevolg van de komst

1 Zie bijvoorbeeld: World Conference on Sustainable Tourism (2015). *World Charter for Sustainable Tourism +20*. 8. <http://www.institutoturismoresponsable.com/events/sustainabletourismcharter2015/wp-content/uploads/2016/04/ST-20CharterMR.pdf> (bezocht op 18-01-2021); UNESCO and UNWTO (2015). *Siem Reap declaration on Tourism and Culture - Building a New Partnership Model* in UNWTO Declarations Journal, 3. <https://doi.org/10.18111/unwtodeclarations.2015.24.01> (bezocht op 18-1-2021); UNESCO and UNWTO (2019). *Kyoto Declaration on Tourism and Culture: Investing in Future Generations*. UNWTO Declarations, 2-4. <https://doi.org/10.18111/unwtodeclarations.2019.28.04> (bezocht op 31-12-2020).

van toeristen die de lokale draagkracht extreem overtroffen.² Mensen voor wie toerisme hun broodwinning was, hebben door de pandemie moeite om de eindjes aan elkaar te knopen.³ Door de pauzeknop in te drukken bood zich een opportuniteit aan om te reflecteren over de mogelijke bevordering van duurzaam toerisme bij een hervatting van het toeristisch gebeuren. Het aanmoedigen van nieuwe, op immaterieel erfgoed gerichte activiteiten voor lokale toeristen en dagjesmensen (*staycation* en “buurttoerisme”) maakt het mogelijk dat mensen terug aan het werk kunnen, wanneer immaterieel-erfgoedactiviteiten bijvoorbeeld in veiligere openluchtomstandigheden plaats kunnen vinden.⁴ Het risico bestaat dat juist het tegenovergestelde gebeurt, wanneer die toeristische bestemmingen er alles zullen aan doen om de opgelopen verliezen weer goed te maken.⁵

Dit inleidende artikel bespreekt in eerste instantie het concept “immaterieel cultureel erfgoed” en biedt vervolgens een overzicht van de wetenschappelijke discussies over het begrip “duurzaam toerisme”. Vervolgens bekijken we enkele van de beloftes en uitdagingen die samengaan met pogingen om het immaterieel cultureel erfgoed via het toerisme te borgen. Tot slot introduceren we de bijdragen in dit themanummer.

Conceptuele achtergrond

Het concept immaterieel erfgoed werd gemunt in de UNESCO-conventie van 2003 ter borging van het immaterieel cultureel erfgoed.⁶ In dit verdrag wordt

- 2 S. Cole, A political ecology of water equity and tourism: A case study from Bali, in: *Annals of Tourism Research*, 2012, 39/2, p. 1221-1241. S. Cole, Tourism and water: from stakeholders to rights holders, and what tourism businesses need to do, *Journal of Sustainable Tourism*, 2014, 22/1, p. 89-106; C. Milano, M. Novelli & J.M. Cheer, *Overtourism and tourismphobia: A journey through four decades of tourism development, planning and local concerns*. Tour. Plan. Dev. 2019. Also: C. Milano, J.M. Cheer & M. Novelli, (eds.), *Overtourism: Excesses, Discontents and Measures in Travel and Tourism*, CABI: Wallingford, CT, USA, 2019, p. 227-232; C. Colomb & J. Novy (eds.), *Protest and Resistance in the Tourist City*. Routledge, 2016; G. Avond, C., Bacari, I. Limea, H. Seraphin, V. Gowreesunkar & R. Mhanna, Overtourism: a result of the Janus-faced character of the tourism industry, in: *Worldwide Hospitality and Tourism Themes*, 11/5, p. 552-565.
- 3 K.M. Adams, J. Choe, M. Mostafanezhad & G. Phi (in druk), “Livelihoods and Lives in Limbo: (Post-)Pandemic Tourism in Southeast Asia” *Tourism Geographies*. Also see: J. Choe, K. Adams, M. Mostafanezhad & G. Phi, “Southeast Asian Tourism, Covid-19, and Silverlinings”, *Anthropology of Tourism Interest Group*, 2019: <http://atig.americananthro.org/southeast-asia-tourism-covid-19-and-silver-linings/> (bezocht op 18-1-2021).
- 4 F. Romagosa, The COVID-19 crisis: Opportunities for sustainable and proximity tourism, in: *Tourism Geographies*, 2020, p. 1-5.
- 5 P. Brouder, Reset redux: possible evolutionary pathways towards the transformation of tourism in a COVID-19 world, in: *Tourism Geographies*, 2020, p. 1-7; É. Crossley, Ecological grief generates desire for environmental healing in tourism after COVID-19, in: *Tourism Geographies*, 2020, p.1-10; Nepal 2020. Nepal, S. K., Travel and tourism after COVID-19—business as usual or opportunity to reset? *Tourism Geographies*, 2020, p. 1-5.
- 6 In deze publicatie wordt zowel de Vlaamse als de Nederlandse vertaling van de UNESCO 2003 *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage* gehanteerd, respectievelijk de *Conventie voor het borgen van immaterieel cultureel erfgoed* en het *Verdrag inzake de bescherming van het immaterieel cultureel erfgoed*.

immaterieel cultureel erfgoed begrepen als levende cultuuruitingen, die door de beoefenaars als erfgoed worden ervaren en hen een gevoel van identiteit en continuïteit geven. Het omvat onder meer orale tradities en uitingen, podiumkunsten, sociale gebruiken, rituelen en festiviteiten, kennis en kunde op het vlak van de natuur en het universum en traditioneel vakmanschap.

Immaterieel erfgoed is meer dan een descriptief begrip, het is een programma. Het is een nieuw paradigma voor het borgen van culturele praktijken, die als immaterieel cultureel erfgoed worden gedefinieerd. In de UNESCO-benadering hangt immaterieel erfgoed samen met processen van zin- en betekenisgeving waarbij gemeenschappen, groepen en individuen een centrale rol spelen en hun eigen immaterieel erfgoed creëren en vormgeven. Deze individuen en groepen zijn in de eerste plaats 'beoefenaars' die dit immaterieel erfgoed beoefenen, en 'hoeders' die zich op de een of andere manier inzetten voor het beheer en de borging van dit erfgoed, wat meer en anders is dan 'conservering'. Het UNESCO 2003-Verdrag is nu geratificeerd door meer dan 180 landen, die zich inzetten om bij te dragen aan een gunstig klimaat waarin immaterieel erfgoed kan gedijen. Op internationaal vlak bepaalt de Algemene Vergadering, die om de twee jaar bijeenkomt, hoe de conventie vorm geeft aan haar ideeën. Daarnaast beoordeelt het Intergouvernementeel Comité, dat jaarlijks bijeenkomt, de nominaties voor de internationale lijsten van immaterieel erfgoed en stelt de operationele richtlijnen vast voor de uitvoering van de conventie in het algemeen. In deze context is het belangrijk op te merken dat in deze operationele richtlijnen in 2016 meer aandacht is gekomen voor duurzame ontwikkeling, in overeenstemming met de doelstellingen voor duurzame ontwikkeling van de Verenigde Naties die toen werden gelanceerd.⁷

Sinds de inwerkingtreding van dit UNESCO 2003-Verdrag is er een snel groeiende wetenschappelijke literatuur over dit nieuwe UNESCO-paradigma van borging van immaterieel erfgoed, met gespecialiseerde boeken en tijdschriften zoals de *International Journal of Intangible Heritage*.⁸ Veel van dit onderzoek concentreert zich op de kritische studie van de zogenoemde *Heritage Regimes* in de verschillende landen die het UNESCO 2003-Verdrag hebben geratificeerd. Bijzondere aandacht gaat daarbij uit naar de UNESCO-lijsten en naar de inventarissen op nationaal of lokaal niveau, die volgens veel wetenschappers deel uitmaken van een veel breder proces van *erfgoedisering* van culturele praktijken uit het dagelijkse leven.⁹ Een extra focus van dit onderzoek

7 Zie het nieuwe hoofdstuk 6 over dit onderwerp in de in 2018 gewijzigde versie van de Operational Directives, https://ich.unesco.org/doc/src/ICH-Operational_Directives-7.GA-PDF-EN.pdf (bezocht op 18-01-2021).

8 Zie: N. Akagawa & L. Smith (eds.), *Safeguarding Intangible Heritage. Practices and Policies*. London & New York, 2019; M.L. Stefano & P. Davis (eds.), *The Routledge Companion to Intangible Cultural Heritage*. London & New York, 2017; F. Lempereur (red.), *Patrimoine culturel immatériel*. Liège, Presses Universitaires de Liège, 2017.

9 Vergelijk: R. F. Bendix, A. Eggert & A. Peselmann (eds.), *Heritage Regimes and the State*. Göttingen, 2012 [*Göttingen Studies in Cultural Property*, Volume 6]. Over bureaucratiseringsprocessen in en vanuit deze conventie zie met name M. Tauschek, 'The Bureaucratic Texture of National Patrimonial Policies', *Heritage Regimes and the State*, p. 195-212. Vergelijk V. Tr. Hafstein, *Making Intangible Heritage. El Condor Pasa and Other Stories from UNESCO*. Bloomington, 2018.

heeft betrekking op de mogelijkheden van gemeenschapsparticipatie, een leidend principe in dit culturele verdrag, inclusief hoe dit in de praktijk te brengen, al dan niet met behulp van intermediaire erfgoedorganisaties zoals musea.¹⁰ Ook in de Nederlandstalige wereld zijn onderzoeksagenda's opgesteld aan de universiteiten van Utrecht, Brussel en Antwerpen, waarover *Volkskunde* in eerdere nummers verslag heeft uitgebracht.¹¹

Ook vanuit UNESCO gaat aandacht uit naar de relatie tussen de borging van immaterieel erfgoed en toerisme.¹² Tijdens de jaarlijkse bijeenkomst van het Intergouvernementeel Comité in 2019 werd in de debatten meer dan in voorgaande jaren aandacht besteed aan de rol en de impact van het toerisme op het immaterieel erfgoed. Sommige van de aangesloten landen hebben hun bezorgdheid geuit over de mogelijke risico's van (over)commercialisering en decontextualisering. De lidstaten hebben vervolgens het UNESCO-secretariaat gevraagd richtlijnen te publiceren met aanbevelingen voor de borgingsacties en voorbeeldpraktijken met behulp van toerisme, en hoe dit op een verantwoorde manier te doen.¹³ Op een symposium in december 2020 over 'Making ICH tourism more Sustainable and Regenerative in Post-Pandemic

- 10 Zie bijvoorbeeld: F. Sousa, *The Participation in the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, The role of Communities, Groups and Individuals* (Memória Imaterial CRL, Alenquer. Portugal, 2018). Voor de rol van musea vergelijk de publicatie: T.N. Deric, J. Neyrinck, E. Seghers & E. Tsakiridis (red.), *Museums and Intangible Cultural Heritage. Towards a third space in the Heritage Sector. A companion to discover transformative heritage practices for the 21st Century*. Brugge, Werkplaats Immaterieel Erfgoed, 2020.
- 11 A. van der Zeijden, 'Naar een onderzoeksagenda voor immaterieel erfgoed. Kennisonwikkeling ten behoeve van het borgen van tradities', in: *Volkskunde*, 116/1, 2015, p. 53-67; A. van der Zeijden, 'Immaterieel erfgoed aan de Universiteit Utrecht. Onderzoeksplan Fellowship Intangible Heritage Studies', in: *Volkskunde*, 118/1, 2017, p. 37-42; M. Jacobs e.a., 'Internationale netwerking, duurzame ontwikkeling en evoluerende kaders – Het programma van de UNESCO-leerstoel voor kritische erfgoedstudies en het borgen van immaterieel cultureel erfgoed aan de Vrije Universiteit Brussel', in: *Volkskunde*, 2019/2, p. 179-192. Zie ook: A. van der Zeijden i.s.m. S. Elpers, M. Helsen & S. Verburg, *Immaterieel erfgoed als proeftuin van een mondialiserende samenleving. Kennisagenda 2017-2020 Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland*, Arnhem, 2018. Met abstract in het Engels: *Intangible Heritage as a Testing Ground for a Globalizing Community. Research Agenda Dutch Centre for Intangible Cultural Heritage 2017-2020*. Toerisme en immaterieel erfgoed is hier één van de onderzoekslijnen.
- 12 In 2008 was er een conferentie gewijd aan *Safeguarding Intangible Heritage and Sustainable Cultural Tourism* in de regio Asia-Pacific, gerelateerd aan de UNESCO 2003 Convention. UNESCO Office Bangkok and Regional Bureau for Education in Asia and the Pacific, Establishment Initiative for the Intangible Heritage Centre for Asia-Pacific (2008). *UNESCO-EIHCAP Regional Meeting: Safeguarding Intangible Heritage and Sustainable Cultural Tourism: Opportunities and Challenges*, 4. Available at: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000178732> (bezocht op 18-01-2021).
- 13 Zie onder meer <https://ich.unesco.org/en/decisions/14.COM/10> (bezocht op 18-01-2021) en <https://ich.unesco.org/en/15com> (bezocht op 18-01-2021). Beslissingen van de veertiende sessie.

Situations¹⁴ heeft het ICH-NGO Forum een online dossier en toolbox over ICH & Sustainable Tourism voorgesteld. Voor UNESCO is het belangrijk dat “communities, groups and individuals concerned are the primary beneficiaries of any tourism associated with their own intangible cultural heritage while promoting their lead role in managing such tourism”.¹⁵

Toerisme en immaterieel cultureel erfgoed zijn ook populaire onderwerpen in erfgoedstudies. In het eerste handboek over immaterieel erfgoed riep Regina Bendix op tot een kritisch onderzoek naar de rol van immaterieel erfgoed ‘tussen economie en politiek’.¹⁶ In een meer praktische “how to”-geest publiceerde de Wereldtoerismeorganisatie UNWTO een uitvoerige publicatie waarin duidelijk wordt gemaakt hoe duurzaam toerisme op een verantwoorde manier kan bijdragen aan de borging van immaterieel erfgoed.¹⁷ Geïnspireerd door de UNESCO-aanpak werd in Zwitserland een andere praktische gids geproduceerd: *Lebendige Traditionen und Tourismus. Ein Leitfaden zur Angebotsgestaltung und -vermarktung*, die de beoefenaars van immaterieel erfgoed een concrete routekaart biedt om immaterieel erfgoed op een duurzame manier in de markt te zetten.¹⁸ Ook geïnspireerd door UNESCO waren een internationaal symposium en een themanummer in de reeks ‘Les Cahiers du PCI’ gewijd aan het onderwerp van immaterieel erfgoed en economie, die

- 14 <https://www.ichngoforum.org/ich-ngo-forum-symposium-ich-tourism-13-december-2020/> (bezoekt op 14-1-2021). Het ICH-NGO-forum is het platform voor communicatie, netwerking, uitwisseling en samenwerking voor NGO's die door de UNESCO zijn geaccrediteerd voor het verlenen van advies aan het Intergouvernementeel Comité in het kader van het UNESCO 2003-Verdrag voor de borging van het immaterieel cultureel erfgoed. Al in 2015 riep A. van der Zeijden op tot een praktische set van richtlijnen: A. van der Zeijden, 'Cultural Tourism and Intangible Heritage: A Critical Appraisal and Policy Guidelines', in: W. Munsters & M. Melkert (eds.), *Anthropology as a Driver for Tourism Research*. Antwerpen/Apeldoorn, 2015, p. 191-202.
- 15 https://ich.unesco.org/doc/src/ICH-Operational_Directives-7GA-PDF-EN.pdf (bezoekt op 4-1-2021), artikel 187. Artikel 117: 'Particular attention should be paid to avoiding commercial misappropriation, to managing tourism in a sustainable way, to finding a proper balance between the interests of the commercial party, the public administration and the cultural practitioners, and to ensuring that the commercial use does not distort the meaning and purpose of the intangible cultural heritage for the community concerned.'
- 16 R. Bendix, 'Heritage between economy and politics: an assessment from the perspective of cultural anthropology', in: L. Smith & N. Akagawa (red.), *Intangible Heritage*, edited by Routledge, London en New York, 2009, p. 253-269. Zie ook: R. Bendix, *Culture and Value. Tourism, Heritage and Property*. Bloomington, 2018.
- 17 UNWTO, *Tourism and Intangible Heritage* (2012), via internet raadpleegbaar: <https://www.e-unwto.org/doi/book/10.18111/9789284414796> (bezoekt op 18-01-2021).
- 18 B. Tauffer e.a., *Lebendige Traditionen und Tourismus. Ein Leitfaden zur Angebotsgestaltung und -vermarktung*. Luzern, 2012. De Zwitserse docenten van de Hogeschool van Luzern gaven ook een bundel uit waarin dilemma's van immaterieel-erfgoedtoerisme op een meer reflexieve wijze werden behandeld, met aandacht voor de achtergronden van de 'Traditionstourist', het toeristisch vermarkten van tradities en over 'Authentisch sein'. M.A. Camp, S. Eggmann & B. Tauffer (red.), *Reiseziel: immaterielles Kulturerbe. Ein interdisziplinärer Dialog*. Zürich, 2015.

zowel casestudies en ideeën met betrekking tot immaterieel-erfgoedtoerisme als vragen over duurzaamheid en ontwikkeling aan de orde stelden.¹⁹

Hoewel dit themanummer van *Volkskunde* niet het eerste is dat ingaat op de mogelijkheden van het immaterieel-erfgoedtoerisme, zijn de bijdragen toch baanbrekend omdat ze bijzondere thematische inzichten bieden in het Nederlandse taalgebied. Door het bestuderen van een reeks voornamelijk op Europese leest geschoeide casestudies is dit themanummer bovendien een pleidooi voor de waarde van een participatieve aanpak.²⁰ In een dergelijke aanpak worden immaterieel-erfgoedbeoefenaren bevraagd over hun behoeften en uitdagingen, om ze vervolgens actief te betrekken bij de manier waarop het toerisme – indien gewenst – in de borging van hun immaterieel erfgoed vorm wordt gegeven.

Duurzaam toerisme

Daarnaast hebben recente wereldwijde ontwikkelingen in het duurzaamheidsbeleid, in de perceptie van het toerisme en de COVID-19-crisis van 2020 de groeiende belangstelling voor duurzaam toerisme aangewakkerd.

Het idee van ‘duurzaam toerisme’ ontstond in de jaren negentig als een uitvloeisel van de belangstelling voor duurzame economische ontwikkeling en milieubewustzijn van de jaren zeventig en tachtig. Zoals Colin Hunter al aangaf, duurzaam toerisme “encompass[es] a set of principles, policy prescriptions and management methods which chart a path for tourism development such that a destination area’s environmental resource base (including natural, built, and cultural features) is protected for future development”.²¹ Sinds die tijd hebben verschillende wetenschappers het concept van duurzaam toerisme kritisch bestudeerd. Ze pleiten voor de verbreding van de enge focus op economische voordelen en vragen om aanvullende vormen van duurzaamheid, waaronder ecologische en sociale duurzaamheid. Daarnaast hebben wetenschappers klassieke benaderingen om lokale gemeenschappen als monolieten te zien, geproblematiseerd. Zo onderstreepte Zhenhua Liu in een vaak geciteerd artikel dat voorstanders van duurzaam toerisme vaak geen rekening hielden met de realiteit ter plaatse, met als argument dat duurzaam toerisme gunstig zou moeten zijn voor “lokale” gemeenschappen, zonder dat men zich ten volle bewust was dat gemeenschappen bestaan uit zeer uiteenlopende stakeholders met ieder eigen perspectieven en belangen met betrekking tot de ontwikkeling

19 Zie F. Comminelli e.a., *L'économie du patrimoine culturel immatériel*, Cahier du **CFPCI** n°4. Vitré, 2017. Centre français du patrimoine culturel immatériel – Maison des Cultures du Monde. Online: http://www.cfpci.fr/medias/cahier_4_economie_revun_revum.pdf (bezoekt op 18-01-2021).

20 Zie: P. Murphy, *Tourism: A Community Approach*. London - New York, 1985; R. Scheyvens, *Tourism for Development: Empowering Communities*. London, 2003; S. Cole, Cultural Tourism, Community Participation and Empowerment, in: M. Smith & M. Robinson (red.), *Cultural Tourism in a Changing World: Politics, Participation and (Re)presentation*. Clevedon, Buffalo and Toronto, 2006, p. 89-103.

21 B. Lane, 'Sustainable Tourism Development Strategies: A Tool for Development and Conservation', *Journal of Sustainable Development*, 1994, p. 102-111; C. Hunter, Sustainable Tourism as an Adaptive Paradigm, in *Annals of Tourism Research*, 1997, 24/4, p. 850-867.

van het toerisme.²² Hoewel veel vroege voorstanders van duurzaam toerisme de neiging hadden om top-downperspectieven te omarmen en de lokale diversiteit over het hoofd te zien, is de laatste jaren steeds meer aandacht voor het betrekken van een divers scala aan belanghebbenden bij de ontwikkeling van duurzaam toerisme.²³

Op het gebied van toerismestudies sluit duurzaam toerisme aan bij de beweging 'Critical Tourism Studies', die in 2005 in Dubrovnik van start is gegaan en wereldwijd tot bloei is gekomen. In tegenstelling tot positivistisch, marktgeoriënteerd onderzoek op het gebied van toerisme leggen kritische toerismestudies de nadruk op de manieren waarop dat toerisme is vastgeketend aan systemen van ongelijkheid (waarbij sommige stemmen worden bevoorrecht ten opzichte van andere), en vaak verstrengeld is met neoliberale belangen.²⁴ Een belangrijk doel van de beweging Critical Tourism Studies is de bevordering van meer rechtvaardige vormen van toeristische ontwikkeling, waarin diverse gemeenschappen kunnen gedijen.

Het paradigma van de Critical Tourism Studies trok inmiddels ook de aandacht van de lokale toeristische ondernemers.²⁵ Het biedt een genuanceerde benadering van de bredere duurzaamheidsdoelstellingen van de Verenigde Naties, samengevat in de sleutelwoorden "people, planet, prosperity, peace, and partnerships". In deze duurzaamheidsdoelstellingen wordt er voor gepleit het toerisme meer af te stemmen op de behoeften of de welvaart van de (lokale) bevolking, terwijl tegelijkertijd het ecologische welzijn van de planeet als geheel wordt geborgd.²⁶

Borging van immaterieel cultureel erfgoed door middel van duurzaam toerisme

Dit themanummer heeft de borging van immaterieel erfgoed als uitgangspunt in combinatie met het welzijn van lokale - diverse - gemeenschappen en omgevingen. Vanuit het oogpunt van het hierboven besproken UNESCO 2003-Verdrag is het immaterieel-erfgoedtoerisme nooit een doel op zich. Het is altijd van het grootste belang dat de immaterieel-erfgoedgemeenschappen zelf baat hebben bij de acties met betrekking tot hun immaterieel erfgoed, "ensuring that communities, groups and individuals concerned are the

- 22 L. Zhenhua, Sustainable tourism development: a critique. In *Journal of Sustainable Tourism*, 11/6, p. 459-475 (<https://doi.org/10.1080/09669580308667216> (bezocht op 11-1-2021)). Zie ook: D. Harrison, Sustainability and tourism: Reflections from a muddy pool. In L. Briguglio, B. Archer, J. Jafari & G. Wall (red.), *Sustainable Tourism in Islands and Small States*. Londen, 1996, p. 69-89.
- 23 E.T. Byrd, "Stakeholders in sustainable tourism development and their roles: applying stakeholder theory to sustainable tourism development", *Tourism Review*, 2007, 62/2, p. 6-13, <https://doi.org/10.1108/16605370780000309> (bezocht op 18-01-2021).
- 24 I. Ateljevic, A. Pritchard & N. Morgan (red.), *The critical turn in tourism studies: Innovative research methodologies*. Londen, 2007; R. Bianchi, The 'critical turn' in tourism studies: A radical critique. *Tourism Geographies*, 2009, 11/4, p. 404-504.
- 25 Vgl. C. Gibson, Critical tourism studies: new directions for volatile times, *Tourism Geographies*, 2019.
- 26 Over de 'sustainable development goals' van de Verenigde Naties zie: <https://sdgs.un.org/goals> (bezocht op 18-01-2021).

primary beneficiaries of any tourism associated with their own intangible cultural heritage while promoting their lead role in managing such tourism”.²⁷ Het deelt deze agenda met de agenda van de beweging voor duurzaam toerisme, waarin ook wordt gepleit voor een grotere betrokkenheid van gemeenschappen. Vanuit het oogpunt van het immaterieel erfgoed moet bij de ontwikkeling van het toerisme worden gestreefd naar samenwerking met de betrokken erfgoedgemeenschap, in het bijzonder met de beoefenaars van dit immaterieel erfgoed. Zij zijn immers de belangrijkste partners in het ontvouwen van een immaterieel-erfgoedproject, dat aantrekkelijk kan zijn voor toeristen. Zoals gezegd zijn immaterieel-erfgoedgemeenschappen uiteraard geen monolieten.²⁸ Elke “erfgoedgemeenschap” bestaat uit mensen van verschillende geslachten, leeftijden, etniciteiten en klassen: vaak kan er binnen zogenaamde gemeenschappen verdeeldheid ontstaan over hoe (en zelfs of) ze in toeristische ontwikkelingsprogramma’s worden vertegenwoordigd.²⁹ Dit is slechts één van de uitdagingen voor degenen die een productief huwelijk tussen toerisme en de borging van immaterieel cultureel erfgoed voorstaan.

Uit onderzoek³⁰ is gebleken dat de immaterieel-erfgoedgemeenschappen die vertegenwoordigd zijn op de Nederlandse en Vlaamse inventarissen van immaterieel cultureel erfgoed geïnteresseerd waren in de verkenning van de kansen en mogelijkheden van toerisme voor de borging van hun immaterieel erfgoed. Maar er is ook zorg over de invloed van toerisme omdat ze, zoals de onderzoekers vertelden, vreesden voor ‘een verlies van authenticiteit’.³¹ Zoals Chiara Bortolotto heeft aangegeven, staat de angst voor ‘verlies van authenticiteit’ ook centraal in de Conventie over het immaterieel erfgoed. Ironisch genoeg is de term ‘authenticiteit’ in de UNESCO-conventie in twijfel

27 Article VI.2.3 of the Operational Directives, ‘Impact of tourism on the safeguarding of intangible cultural heritage and vice versa’.

28 M. Jacobs, Article 15: Participation of communities, groups and individuals - CGIs, not just ‘the community, in: The J. Blake & L. Lixinski (red.), *2003 UNESCO intangible heritage convention: a commentary*. Oxford, 2020, p. 273-289.

29 M. Kahn, Not Really Pacific Voices: Politics of Representation in Collaborative Museum Exhibits, in: *Museum Anthropology* 2000, 24/1, p. 57-74; M. Stevens, Power Disparities and Community-Based Tourism in Vietnam, in: S. Gmelch (ed.), *Tourists and Tourism*. Waveland, 2010, p. 451-463.

30 Dit onderzoek werd uitgevoerd door het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland en de Werkplaats Immaterieel Erfgoed (Vlaanderen).

31 Zie <https://www.immaterieelerfgoed.nl/nl/immaterieelerfgoedentoeerisme> (bezocht op 18-01-2021). Het thema duurzaam toerisme kwam ook aan bod tijdens een parallel aan deze publicatie georganiseerd webinar over Immaterieel erfgoed toerisme in en na corona, georganiseerd door Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland en Werkplaats immaterieel erfgoed in nauwe samenspraak met Erfgoed Gelderland en Hogeschool InHolland zie: <https://www.immaterieelerfgoed.nl/nl/page/8372/webinar-immaterieel-erfgoed-toerisme-in-en-na-corona> (bezocht op 4-1-2021) en <https://immaterieelerfgoed.be/nl/nieuws/immaterieel-erfgoedtoerisme-in-en-na-corona-verslag-webinar-19-juni> (bezocht op 18-01-2021).

getrokken en als ‘ongepaste woordenschat’ beschouwd, naar aanleiding van onderzoekers die dit concept lang geleden hebben gedeconstrueerd.³²

Veel van de geïnterviewde vertegenwoordigers van deze immaterieel-erfgoedgemeenschappen waren vooral bezorgd dat het concept ‘authenticiteit’ in de toerismesector als marketinginstrument wordt gebruikt. Dit sluit aan bij de theorieën van marketinggoeroes als Pine & Gilmore in hun beschouwingen over wat zij de ‘beleveniseconomie’ hebben genoemd, een toeristische markt die draait om het verlangen naar ‘authentieke ervaringen’. Immaterieel-erfgoedgemeenschappen zien het als een van de uitdagingen met betrekking tot het immaterieel erfgoed. Als ‘authenticiteit’ een marketinginstrument is om toeristen aan te trekken, zoals Pine en Gilmore suggereren, hoe kan je dan voorkomen dat het een schijnvertoning voor toeristen wordt? Dit spanningsveld valt deels - maar niet geheel - samen met een angst voor het risico van ‘overcommercialisering’, een term die in verschillende UNESCO-documenten wordt gebruikt om er het risico van commercieel misbruik mee aan te duiden in de context van toerisme.³³

Bij dit themanummer hebben we gekozen voor casestudies die het spanningsveld tussen “authenticiteit” en “commercialisering” onderzoeken, evenals onderzoek hoe immaterieel-erfgoedtoerisme zou kunnen bijdragen aan de borging van immaterieel erfgoed en aan de ontwikkeling van duurzame vormen van toerisme. We hopen dat deze publicatie nuttig kan zijn voor onderzoekers uit de domeinen van zowel het immaterieel erfgoed als van het toerisme, en het potentieel illustreert om wederzijdse relaties tussen immaterieel erfgoed en toerisme op te bouwen. Bovendien worden in deze speciale uitgave de mogelijkheden voor het betrekken van immaterieel-erfgoedgemeenschappen en beoefenaren bij de ontwikkeling van het toerisme onder de aandacht gebracht en worden de kansen en mogelijkheden voor een duurzamer toerisme onderzocht. Om die redenen draagt deze bundel de ondertitel “Hoe duurzaam toerisme en de borging van levend erfgoed samengaan”.

32 C. Bortolotto, ‘Authenticity: A Non-Criterion for Inscription on the Lists of UNESCO’s Intangible Cultural Heritage’, 2013 IRCI Meeting on ICH. Evaluating the Inscription Criteria for the Two Lists of UNESCO’s Intangible Cultural Heritage Convention, Final report, https://www.academia.edu/4954394/Authenticity_A_non_criterion_for_inscription_on_the_Lists_of_UNESCO_s_Intangible_Cultural_Heritage_Convention (bezoekt op 18-01-2021). Er bestaat natuurlijk een uitgebreide wetenschappelijke literatuur over het begrip ‘authenticiteit’, waarin het begrip niet alleen gedeconstrueerd en in vraag wordt gesteld, maar ook opnieuw wordt uitgevonden. Voor meer recente genuanceerde benaderingen zie bijvoorbeeld E. Cohen, ‘Authenticity and commoditization in tourism’, in: *Annals Of Tourism Research*, 1988, 15, p. 371–386; N. Wang, ‘Rethinking Authenticity in Tourism Experience’, in: *Annals of Tourism Research*, 1999, 26/2, p. 349-370.

33 Zoals het in de *Operational Directives* in artikel 117 wordt geformuleerd, gaat het om ‘avoiding commercial misappropriation, to managing tourism in a sustainable way, to finding a proper balance between the interests of the commercial party, the public administration and the cultural practitioners, and to ensuring that the commercial use does not distort the meaning and purpose of the intangible cultural heritage for the community concerned.’

De bijdragen in dit themanummer: een breed scala aan casestudy's

Volkskunde is een tijdschrift dat een platform biedt aan (blind peer reviewed) academische artikelen, essays en Sporenartikelen, die kunnen aanzetten tot reflectie en verder onderzoek.

In dit themanummer vind je drie wetenschappelijke artikelen, vijf reflectieve essays waarin begrippen als 'authenticiteit' en 'nostalgie' aan bod komen, en vier Sporen-casestudy's, afkomstig uit de praktijk. Als geheel biedt deze variatie aan artikelen veel stof tot nadenken op het snijvlak van toerisme en immaterieel erfgoed, vooral in Vlaanderen en Nederland.

Ondanks het feit dat de 'call for papers' ruim internationaal werd verspreid en interesse wekte, met inzendingen uit Afrika en Azië, hebben uiteindelijk enkel Europese bijdragen het peerreviewproces overleefd. Dit is jammer, vooral omdat het immaterieel-erfgoedtoerisme een wereldwijde uitdaging is, zoals blijkt uit de eerder genoemde UNWTO-publicatie, en in de ogen van velen wordt gezien als een kans voor duurzame ontwikkeling, met name in economisch minder welvarende gebieden.

De wereld van immaterieel erfgoed in dit themanummer is rijk en gevarieerd, van 'traditionele' tot meer 'moderne' vormen van erfgoed, van het Friese houtsnijwerk en de hindoeïstische cultuur in het noorden van Nederland tot het stroopdistilleren en het halen van de Sint-Brigidaden in Eijsden, Limburg. Maar ook van de Kattenstoet in Ieper tot het etnisch toerisme in Den Haag en duurzaam toerisme rond ambachtelijke makers in Brugge, getuigend van een cultureel diverse wereld. De meeste bijdragen hanteren een kwalitatieve benadering, waarbij (vertegenwoordigers van) de erfgoedgemeenschappen worden geïnterviewd en betrokken bij de verkenning van hun noden en uitdagingen. Sommige bijdragen laten de rol zien die intermediairs of erfgoedbemiddelaars kunnen spelen bij de opbouw van duurzame en evenwichtige banden tussen immaterieel-erfgoedgemeenschappen en toerisme.

Daarnaast presenteert deze bundel een reeks cases, die potentiële of nieuwe (raakvlakken met) immaterieel-erfgoedtoerisme vanuit verschillende invalshoeken onderzoeken. Zo bespreekt Joeri Januarius in zijn essay het immaterieel-erfgoedtoerisme vanuit het perspectief van het industrieel en technisch erfgoed. Steven Valcke en Marjan Nauwelaert schrijven over het toeristisch potentieel van de Vlaamse klassieke wielervedstrijden in het kader van het werk van Toerisme Vlaanderen. Een waardevolle dimensie van hun marktgericht onderzoek ligt in het feit dat het perspectief verschuift naar dat van verschillende soorten toeristen, met behulp van een kwantitatieve benadering. Door middel van 'big data'-onderzoek in binnen- en buitenland wordt het 'marktpotentieel' in kaart gebracht, samen met het profiel van de internationale bezoeker die het Vlaamse wielererfgoed komt ervaren.

In haar essay reflecteert Manon Dekien over hoe het toerisme zelf verweven kan raken met de opkomst van nieuwe vormen van immaterieel erfgoed. Kusttradities zoals het maken van strandbloemen, het eten van ijs en het rijden met de "billenkar" zijn sinds de vorige eeuw gegroeid in een

context van vakantiebelevissen. Inmiddels zijn ze zelf ook onderdeel van immaterieel erfgoed geworden. Zoals Dekien laat zien, zijn deze immaterieel-erfgoedpraktijken ontstaan in het kielzog van het kusttoerisme. Cultureel-erfgoedpraktijken die gepaard gaan met kusttoerisme worden niet bedreigd door toeristen; integendeel, dergelijke praktijken zouden ‘zonder’ toeristen niet bestaan, omdat het de toeristen zijn die de praktijken beleven en in stand houden.

Verschillende bijdragen tonen aan hoe immaterieel erfgoed kan bijdragen tot duurzame ontwikkeling. Ellen Vandenbulcke schrijft over *Handmade in Brugge*, een voorbeeld van hoe een erfgoedstad die wordt geplaagd door *overtourisme* een zoektocht kan ondernemen naar een duurzamer toerisme en stedelijk beleid. De initiatiefnemers wilden proeftuinen ontwikkelen waarin de inspanningen van de UNESCO 2003-Convention voor Immaterieel Cultureel Erfgoed zouden worden gekoppeld aan de ontwikkeling van lokaal beleid over de verschillende beleidsdomeinen heen: met onder andere erfgoed, toerisme, stadsontwikkeling en onderwijs.

In hun studie over Friesland zien de Hogeschool Stenden Leeuwarden en de Hanzehogeschool Groningen immaterieel erfgoed door middel van toerisme als een grote kans voor de economische ontwikkeling van de krimpende regio's, niet alleen in het noorden maar ook in het zuiden van Nederland.

Op zoek naar authenticiteit

In verschillende bijdragen van dit themanummer wordt het begrip “authenticiteit” aan de orde gesteld. ‘Toerisme produceert cultuur en dat kan economische, commerciële en ook culturele oorzaken hebben’, zegt Helmut Groschwitz hierover in zijn essay. Hij ontrafelt de complexe en ambivalente relatie tussen cultureel erfgoed, toerisme en authenticiteit.

Olivier Rieter gaat ook in op de zoektocht naar ‘authenticiteit’ vanuit een breder analytisch kader. Toeristen zijn volgens Rieter op zoek naar ‘nostalgische landschappen’, zoals het beeld van de nostalgische bruine kroeg. Niet alleen kan de notie *nostalgiascapes* een ander licht werpen op de populariteit van immaterieel-erfgoedtoerisme, maar dit idee kan ook het idee van authenticiteit deconstrueren, zoals Rieter in zijn casestudy illustreert.

Het onderwerp komt ook aan bod in andere, meer praktijkgerichte artikelen in deze bundel. Want hoe ver kan men gaan in het ‘*nostalgiseren*’ van immaterieel erfgoed? Hier stuit men meteen op de grenzen van de toeristische vermarkting van immaterieel erfgoed. De bijdrage van Albert van der Zeijden et al. gaat net over de rol van etnische ondernemers in de borging van immaterieel erfgoed in Rotterdam en Den Haag.

Dit brengt ons bij een andere fundamentele kwestie in de context van immaterieel-erfgoedtoerisme, die meer in het algemeen raakt aan de ‘*erfgoedisering*’ van immaterieel-erfgoedpraktijken. Volgens sommige etnologen leidt *erfgoedisering* bijna automatisch tot een commodificering van immaterieel erfgoed, vaak pejoratief aangeduid als ‘Disneyficatie’. Dit is niet (enkel) te wijten aan het toerisme. Volgens de IJslandse etnoloog Valdimar

Hafstein leidt *erfgoedisering* tot *folklorisering* en ‘*festivalisering*’.³⁴ Festivalachtige vormen zoals de Kattenstoet in Ieper of de Strontrace in Friesland worden ontegensprekelijk naar voren geschoven als krachtige markers van een stad of regio, zowel voor omwonenden als voor buitenstaanders. Dergelijke festivals kunnen ook interessant zijn voor toeristen. Soms komt het toerisme zelfs naar voren als de enige manier om immaterieel erfgoed een (economische) toekomst te geven. Als men deze redenering verder doortrekt, zou er altijd een element van *folklorisering* zijn in het geschikt maken van immaterieel erfgoed voor toerisme.³⁵ Anderzijds illustreert een initiatief als *Handmade in Brugge* hoe erfgoedbemiddelaars zijn gaan nadenken over deze processen van erfgoedisering en toerisme en bewust aandacht besteden aan actualisering en innovatie voor het borgen van immaterieel erfgoed. Deze case toont aan dat dit ook op een verantwoorde manier kan gebeuren, zonder manifeste *folklorisering*, met de steun van de immaterieel-erfgoedbeoefenaars en de lokale bevolking, die zelf ook baat hebben bij de borging van de immaterieel-erfgoedpraktijken, kennis en kunde.

De kracht van het immaterieel-erfgoedtoerisme

Met de casestudy's in dit themanummer kunnen we ons afvragen in hoeverre het UNESCO-borgingsparadigma bijdraagt aan een hernieuwd bewustzijn van duurzaam erfgoedtoerisme. En of en hoe dit kan worden gecombineerd met nieuwe, participatieve methoden voor de ontwikkeling van duurzaam toerisme. Wat is het leerresultaat van deze publicatie?

Immaterieel erfgoed biedt kansen om – vaak lokaal – engagement te organiseren. Dit sluit goed aan bij recente trends in toerismestudies, waarin meer aandacht is voor het belang van lokaal draagvlak bij de bevolking voor wat de ontwikkeling van toeristische producten betreft. Kanttekening hierbij: ‘lokale gemeenschappen’, het kan niet vaak genoeg gezegd worden, kun je niet eenvormig of eenduidig begrijpen, maar vanuit diversiteit in termen van leeftijd, geslacht, sociale klasse en etniciteit, als ook met verschillende vormen van betrokkenheid en bijbehorende belangen. Het gaat hierbij om het lokale recreatieve bedrijfsleven, de lokale erfgoedorganisaties en ook om lokale overheden die het toerisme benaderen vanuit het perspectief van citymarketing.³⁶ Zoals gezegd heeft het UNESCO-paradigma een nieuwe dimensie toegevoegd, namelijk dat immaterieel erfgoed wordt gecreëerd en belichaamd door beoefenaars van immaterieel erfgoed en dat deze beoefenaars van immaterieel erfgoed onmisbaar zijn voor de ontwikkeling

34 V. Hafstein, Afterword: Festival as Heritage / Heritage as Festival, in: U. Kockel e.a. (red.), *Heritage and Festivals in Europe. Performing Identities*. Londen/New York, 2020, p. 205-210.

35 Zie ook: R. Bendix, *Tourism and Cultural Displays: Inventing Traditions for Whom?* In: *The Journal of American Folklore*, 1989, 102, 404, 131-146; M. Picard, *Bali. Tourisme Culturel et culture touristique*. L'Harmattan, Tourismes et Sociétés, Georges Cazes, 1992; K.M. Adams, Club Dead, Not Club Med: Staging Death in Contemporary Tana Toraja (Indonesia) in: *Southeast Asian Journal of Social Science*, 1993, 21/2, p. 59-69; K.M. Adams, *Ethnic Tourism and the Renegotiation of Tradition in Tana Toraja (Sulawesi, Indonesia)*, in: *Ethnology* 1997, 36/4, p. 309-320.

36 Het is volgens heel wat academici ook nodig om aandacht te schenken aan de definitie van “lokaal”.

van een toeristisch immaterieel-erfgoed aanbod. Zonder de steun van lokale ambachtshouders zou bijvoorbeeld *Handmade in Brugge* nooit een succes zijn geworden. In de toeristische marketing van immaterieel erfgoed zijn de steun en betrokkenheid van deze ‘makers’ onontbeerlijk. Dat is een eerste inzicht die deze publicatie aanreikt. Betrek bij de marketing van immaterieel erfgoed steeds de (lokale) immaterieel-erfgoedbeoefenaars, die de dragers zijn van dit erfgoed. Zij staan (in) voor de concrete inhoud van het toeristische product.

Dit nummer laat ook zien dat intermediaire organisaties of personen een belangrijke rol kunnen spelen. Deze rol komt vooral tot uiting in de Vlaamse praktijkvoorbeelden, waarin intermediaire organisaties zoals erfgoedcellen en musea een sleutelrol blijken te spelen in het bedenken en opzetten van duurzame projecten voor toeristisch immaterieel erfgoed. Deze bemiddelaars brengen de vele verschillende belanghebbenden samen, die allemaal een rol spelen in de relatie tussen toerisme en immaterieel erfgoed. Dergelijke ‘bemiddelaars’ of ‘immaterieel-erfgoedmakelaars’ kunnen ook bemiddelaars zijn die geen gesubsidieerde erfgoedorganisaties zijn.³⁷ Zoals blijkt uit het artikel van Van der Zeijden et al. over de superdiverse wijken van Rotterdam en Den Haag, hebben de etnische ondernemers zich daar als bemiddelaars ontpopt.³⁸ Het voorbeeld van Rotterdam en Den Haag laat tevens zien dat ook gemeenten een stimulerende rol kunnen spelen bij het focussen op toeristische nichemarkten voor immateriële erfgoedactiviteiten. De gemeenten Rotterdam en Den Haag gebruiken het immaterieel-erfgoedtoerisme voor de economische ontwikkeling van superdiverse buurten, die vaak nog als achterstandswijken worden aangezien niet alleen in economisch (hoge werkloosheid), maar ook in sociaal opzicht.

Een benadering via immaterieel erfgoed kan tenslotte ook nog bijdragen tot een groeiend bewustzijn van het belang van ecologische duurzaamheid. De toeristische sector is steeds meer gaan inzien dat de groei van het toerisme op een duurzame wijze vorm dient te krijgen. En dit moet verder gaan dan de vermindering van de CO₂-uitstoot door de luchtvaartsector. Tijdens de coronapandemie was vakantie in het thuisland vaak de enige optie, wat uitgroeide tot een ware golf van toerisme in eigen land, vergezeld van de hashtag #Staycation. Toerisme Vlaanderen en NBTC Holland Marketing speelden hierop in door onbekende bestemmingen en verrassende belevingen in eigen land in de schijnwerpers te zetten.³⁹ Maar al voor COVID-19 waren overheden en gemeenten bezig met citymarketing om binnenlandse vakanties te promoten, waarbij vaak ook aandacht werd besteed aan duurzaam toerisme. Het is een begrip dat ook terugkomt in diverse artikelen in deze collectie,

37 M. Jacobs, J. Neyrinck & A. van der Zeijden, ‘UNESCO, Brokers and Critical Success (F)Actors in Safeguarding Intangible Cultural Heritage’, in: *Volkskunde. Tijdschrift over de cultuur van het dagelijks leven* 2014, 115/3, p. 249-256.

38 Over de term superdiversiteit lees je bij: S. Vertovec, “*Super-diversity and its implications*”. *Ethnic and Racial Studies*, 2007, 30/6, p. 1024-1054; A. van der Zeijden, “‘*Super-diversity*’ and the Changing Face of Intangible Cultural Heritage”, in: *International Journal of Intangible Heritage*, 2017/12, p. 30-34; J. Neyrinck, ICH in Times of Superdiversity: Exploring Ways of Transformation, in: *International Journal of Intangible Heritage*, 2017/12, p. 157-174.

39 Vergelijk: <https://www.vlaanderen vakantieland.be/> (bezocht op 18-01-2021).

zoals in de bijdragen van Munsters et al. enerzijds en Coster et al. anderzijds. Zoals deze bijdragen onderstrepen, kan immaterieel erfgoed bijdragen tot een ecologisch duurzame omgeving: hier ligt de kracht en het potentieel van immaterieel erfgoedtoerisme.

Gemeenschappen met een gedeelde passie⁴⁰

In deze bundel wordt immaterieel erfgoed gepresenteerd als bij uitstek geschikt voor het ontwikkelen van ‘zinvolle reiservaringen en bestemmingen’.⁴¹ Immaterieel erfgoed heeft heel wat betekenissen, in de eerste plaats voor de immaterieel-erfgoedbeoefenaars zelf, die er een ‘gevoel van identiteit en continuïteit’ aan ontlenen, zoals de UNESCO 2003-conventie duidt. Men kan hier ook een link leggen met wat men gemeenschappen met een gedeelde passie zou kunnen noemen, een concept dat op dit moment in (onder meer) de toeristische sector opgang maakt.⁴² Dit concept verenigt reizigers met gemeenschappen rond een gedeelde passie. Zo kunnen we bijvoorbeeld ook denken aan erfgoedtoeristen die reizen om hun eigen roots te leren kennen, etnische toeristen die de superdiverse wijken van Antwerpen en Rotterdam bezoeken, de Aziatische bezoekers die de Kattenstoet in Ieper bezoeken, of de fietsende aficionado’s in Vlaanderen. Sommige landen die een lange migratiegeschiedenis kennen, richten zich zelfs specifiek op deze gemeenschappen met een gedeelde passie. Zo richt Ierland zich op ‘diasporatoerisme’, met name op Amerikanen, Canadezen en Australiërs met Ierse voorouders, zoals we kunnen lezen in de bijdrage van Jacqueline Van Leeuwen. De diasporatoerist reist naar Ierland, zijn land van herkomst, en ervaart er de betekenis en beleving van immaterieel erfgoed. Met de toenemende migratiebewegingen in de wereld wordt de ‘diasporatoerist’ een belangrijke doelgroep voor immaterieel-erfgoedtoerisme. Veel overheden organiseren dan ook terugkeerveesten voor migranten om dergelijke op voorouderlijk erfgoed georiënteerde reizen aan te moedigen, vaak in het toeristische laagseizoen, waardoor normaal gesproken lege hotelkamers kunnen worden gevuld en extra inkomsten uit restaurants en entertainment kunnen worden gegenereerd.⁴³ Dit concept van gemeenschappen met een gedeelde passie wordt in het toeristische veld volop verkend en toont verwantschappen met het concept benadering van ‘erfgoedgemeenschappen’ die het werk in het erfgoedveld al

40 In het Engels kent men de uitdrukking *passionate communities* of *passion communities* – cfr. infra.

41 <https://www.reizennaarmorgen.be> (bezocht op 18-01-2021).

42 Zie bijvoorbeeld hiernavolgende presentatie van een studie van de European Travel Commission (ETC) gestoeld op de benadering van ‘Passion Communities’: https://etc-corporate.org/uploads/2019/07/ETC_Infographic_Tourism-Passion-Communities.pdf (bezocht op 18-01-2021).

43 Zie. K.M. Adams “What Western Tourism Concepts Obscure: Intersections of Migration and Tourism in Indonesia”. *Tourism Geographies*, 2020, p. 1-26, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14616688.2020.1765010> (bezocht op 18-01-2021). Zie ook: C. Tie & T. Seaton, “Diasporic identity, heritage, and “homecoming”: How Sarawakian-Chinese tourists feel on tour in Beijing. *Tourism Analysis*, 2013, 18, p. 227-243; T. Coles & D. Timothy, *Tourism, diasporas and space*, Routledge, 2004.

menige jaren schragen⁴⁴, en de ‘gemeenschappen, groepen en individuen’ die zo centraal staan in het UNESCO 2003-Verdrag.⁴⁵

Dit themanummer biedt inzichten en inspiratie over hoe, in cocreatie met anderen, een emotioneel ‘authentieke’ ervaring kan worden gecreëerd zonder ‘folkloristisch’ te worden. Alleen door grondige betrokkenheid en positieve afspraken met immaterieel-erfgoedmakers of -beoefenaars kunnen dit soort emotioneel bevredigende toeristische engagementen worden gesmeed. Duurzaam immaterieel-erfgoedtoerisme gaat dus uiteindelijk altijd over duurzame relaties en balansen, over het genereren van duurzame (borgings) perspectieven voor levende erfgoedpraktijken en de erfgoedgemeenschap erachter, de mensen die het erfgoed inspireren en tot leven brengen.

44 *The Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*. Faro, 2005, <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/faro-convention> (bezoekt op 18-01-2021).

45 Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, Faro 27/10/2005. Article 2(b) defines a “heritage community” as consisting of “people who value specific aspects of cultural heritage which they wish, within the framework of public action, to sustain and transmit to future generations”. Erfgoedgemeenschappen zijn zo als het ware ook zelf ‘gemeenschappen met een gedeelde passie’, die zich verbonden voelen met een specifieke immaterieel-erfgoedpraktijk.

Intangible heritage as a tourist destination

Contributing to safeguarding intangible cultural heritage through sustainable tourism

This thematic issue explores the interface between safeguarding intangible cultural heritage and sustainable tourism. The relationship between intangible heritage and tourism has prompted lively discussions in the field of tourism studies as well as amongst international intangible heritage scholars and practitioners.¹ Discussions in each of these fields, as well as interdisciplinary conversations, have revealed both the promises and challenges entailed in attempts to safeguard intangible cultural heritage via tourism. The contributions and case studies within this special issue offer additional nuances to these discussions and shed light on possible paths for not only safeguarding intangible cultural heritage, but also fostering sustainable tourism and economic revival in communities challenged by either a lack of economic revenue sources or by overtourism.

Writing in times of COVID-19 such issues remain relevant when tourism has come to an almost complete standstill. Just over a year ago, many European, American, and Asian tourist destinations were struggling with challenges posed by overtourism. From Old Havana and Bali to Barcelona and Venice, cultural tourism sites were grappling with unprecedented crowding, pollution, water shortages, hyper-commercialisation and even anti-tourism movements

1 See: World Conference on Sustainable Tourism (2015). *World Charter for Sustainable Tourism +20*. 8. <http://www.institutoturismoresponsable.com/events/sustainabletourismcharter2015/wp-content/uploads/2016/04/ST-20CharterMR.pdf> (visited 18-1-2021); UNESCO and UNWTO (2015). *Siem Reap declaration on Tourism and Culture - Building a New Partnership Model* in UNWTO Declarations Journal, 3. <https://doi.org/10.18111/unwto.declarations.2015.24.01> (visited 18-1-2021); UNESCO and UNWTO (2019). *Kyoto Declaration on Tourism and Culture: Investing in Future Generations*. UNWTO Declarations, 2-4. <https://doi.org/10.18111/unwto.declarations.2019.28.04> (visited 18-1-2021).

due to tourist arrivals that dramatically exceeded local carrying capacities.² Now, with the pandemic-induced tourism standstill, many residents who previously derived their livelihoods from tourism are struggling to make ends meet.³ Fostering new intangible cultural heritage-oriented activities for local tourists and day-trippers (stay-cations and “proximity tourism”) offers the promise of reviving COVID-19-stalled livelihoods, since intangible heritage activities often occur in safer open-air environments.⁴ Moreover, as many have observed, the tourism “pause” promoted by COVID-19 offers an opportunity to reflect on paths towards more sustainable forms of tourism once tourism resumes, although the risk remains that touristic destinations might do the opposite and try to attract more tourists for quick cash to cover the (financial) losses created by COVID-19.⁵

This introductory article begins by outlining the concept of “intangible cultural heritage” and offering a review of the scholarly understanding of “sustainable tourism.” Next, we turn to review some of the promises and challenges entailed in attempts to safeguard intangible cultural heritage via tourism. Finally, we introduce the articles of this special issue, highlighting their unique contributions.

Conceptual Background

The concept of intangible heritage is outlined in the 2003 UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage.⁶ In this Convention, intangible cultural heritage is understood as living cultural expressions that

- 2 S. Cole, “A political ecology of water equity and tourism: A case study from Bali”, *Annals of Tourism Research*, 2012, 39/2, p. 1221-1241. S. Cole, Tourism and water: from stakeholders to rights holders, and what tourism businesses need to do, *Journal of Sustainable Tourism*, 2014, 22/1, p. 89-106; C. Milano, M. Novelli & J.M. Cheer, *Overtourism and tourismphobia: A journey through four decades of tourism development, planning and local concerns*. Tour. Plan. Dev. 2019. Also: C. Milano, J.M. Cheer & M. Novelli (eds.), *Overtourism: Excesses, Discontents and Measures in Travel and Tourism*, CABI: Wallingford, 2019, p. 227–232. C. Colomb & J. Novy, J. (eds.), *Protest and Resistance in the Tourist City*, Routledge, 2016; G. Avond, C. Bacari, I. Limea, H. Seraphin, V. Gowreesunkar & R. Mhanna, R., Overtourism: a result of the Janus-faced character of the tourism industry, in *Worldwide Hospitality and Tourism Themes*, 2019, 11/5, p. 552-565.
- 3 K.M. Adams, J. Choe, M. Mostafanezhad & G. Phi (in press), Livelihoods and Lives in Limbo: (Post-) Pandemic Tourism in Southeast Asia, in *Tourism Geographies*. Also see J. Choe, K. Adams, M. Mostafanezhad & G. Phi, Southeast Asian Tourism, Covid-19, and Silverlinings, in *Anthropology of Tourism Interest Group*, 2019: <http://atig.americananthro.org/southeast-asia-tourism-covid-19-and-silver-linings/> (visited 18-1-2021).
- 4 F. Romagosa, The COVID-19 crisis: Opportunities for sustainable and proximity tourism, in *Tourism Geographies*, 2020, p. 1-5.
- 5 P. Brouder, Reset redux: possible evolutionary pathways towards the transformation of tourism in a COVID-19 world, in *Tourism Geographies*, 2020, p. 1-7; É. Crossley, Ecological grief generates desire for environmental healing in tourism after COVID-19, in: *Tourism Geographies*, 2020, p. 1-10; Nepal 2020. Nepal, S. K., Travel and tourism after COVID-19—business as usual or opportunity to reset? in *Tourism Geographies*, 2020, p. 1-5.
- 6 In this publication the Flemish and the Dutch translations of the UNESCO 2003 *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage* are applied: *Conventie voor het borgen van immaterieel cultureel erfgoed* en *Verdrag inzake de bescherming van het immaterieel cultureel erfgoed*.

are experienced by intangible heritage practitioners as heritage that offer a sense of identity and continuity. It includes, amongst other things, oral traditions and expressions; performing arts; social practices, rituals and festive events; knowledge and practices concerning nature and the universe, and traditional craftsmanship. Intangible heritage is more than a descriptive concept, it is a programme. It is a new paradigm for safeguarding the cultural practices surrounding what is termed ‘intangible’ cultural heritage, focusing on meaning-making processes wherein communities, groups and individuals play central roles creating and shaping their own intangible heritage. These individuals and groups are primarily ‘practitioners’, who practice this intangible heritage, and ‘custodians’, who are somehow committed to its management and ‘safeguarding’, which extends beyond ‘conservation’. The UNESCO 2003 Convention has now been signed by more than 180 state parties that are committed to contributing to a favourable climate in which intangible heritage can thrive. Internationally, the General Assembly (which meets every two years) determines how the Convention gives shape to its ideas. In addition, the Intergovernmental Committee (which meets annually) assesses nominations for the international intangible heritage lists and adopts broader practical guidelines for the implementation of the Convention. The Convention is kept up to date by means of the “Operational Directives”, which can be updated and supplemented every two years. In this context, it is important to note that in 2016, these Operational Directives began to pay greater attention to sustainable development, in line with the United Nations Sustainable Development Goals, which were also launched at that time.⁷

Since the convention came into force, we have also seen a rapidly growing scientific literature concerning UNESCO’s new paradigm for safeguarding intangible heritage, with specialised book publications and journals such as the *International Journal of Intangible Heritage*.⁸ Much of this research concentrates on critically studying the so-called Heritage Regimes embodied in the convention at international and national level. A special focus of this has been on the UNESCO lists and national inventories, which many scientists believe are part of a much broader process of *heritagisation* of cultural practices from everyday life.⁹ An additional focus of this research has concerned community participation, which is a guiding principle in this convention, including operationalising this value, with or without the help of intermediary

7 See the new chapter 6 about this subject in the 2018 changed version of the Operational Directives, https://ich.unesco.org/doc/src/ICH-Operational_Directives-7GA-PDF-EN.pdf (visited 18-01-2021).

8 See: N. Akagawa & L. Smith (eds.), *Safeguarding Intangible Heritage. Practices and Policies*, Routledge, London & New York, 2019; M.L. Stefano & P. Davis (eds.), *The Routledge Companion to Intangible Cultural Heritage*, Routledge, London & New York, 2017; F. Lempereur (ed.), *Patrimoine culturel immatériel*, Presses Universitaires de Liège, Liège, 2017.

9 Compare: R. F. Bendix, A. Eggert & A. Peselmann (eds.), *Heritage Regimes and the State*, Göttingen, 2012 [Göttingen Studies in Cultural Property, Volume 6]. On the process of bureaucratization: M. Tauschek, *The Bureaucratic Texture of National Patrimonial Policies*, in *Heritage Regimes and the State*, p. 195-212. Compare: V. Tr. Hafstein, *Making Intangible Heritage. El Condor Pasa and Other Stories from UNESCO*, Indiana University Press, Bloomington, Indiana, 2018.

heritage organisations such as museums.¹⁰ Research agendas have also been devised in the Dutch speaking world at the universities of Utrecht, Brussels and Antwerp, about which this journal has reported in previous editions.¹¹

UNESCO is very keen on exploring the possibilities tourism offers for intangible heritage safeguarding.¹² During the 2019 annual Intergovernmental Committee meeting, the debates focused more heavily than in previous years on tourism's role and impacts on intangible heritage. Some expressed concerns about the possible risks of (over)commercialisation and decontextualisation. The member states thus requested that the UNESCO secretariat publish guidelines with recommendations for safeguarding actions and exemplary practices in connection with tourism, to facilitate implementation by member states and heritage communities.¹³ In a December 2020 symposium on 'Making ICH tourism more Sustainable and Regenerative in Post-Pandemic Situations'¹⁴, the ICH-NGO Forum proposed an online dossier and toolbox on ICH & Sustainable Tourism. For UNESCO it is important that "communities, groups and individuals concerned are the primary beneficiaries of any tourism

10 See e.g.: F. Sousa, *The Participation in the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, The role of Communities, Groups and Individuals* (Memória Imaterial CRL, Alenquer. Portugal, 2018). For the role of museums, compare: T.N. Deric, J. Neyrinck, E. Seghers & E. Tsakiridis (eds.), *Museums and Intangible Cultural Heritage. Towards a third space in the Heritage Sector. A companion to discover transformative heritage practices for the 21st Century*, Werkplaats Immaterieel Erfgoed, Brugge, 2020.

11 A. van der Zeijden, 'Naar een onderzoeksagenda voor immaterieel erfgoed. Kennisontwikkeling ten behoeve van het borgen van tradities', in *Volkskunde* 116 (2015) 1, p. 53-67; A. van der Zeijden, 'Immaterieel erfgoed aan de Universiteit Utrecht. Onderzoeksplan Fellowship Intangible Heritage Studies', in *Volkskunde* 118 (2017) 1, p. 37-42; M. Jacobs e.a., 'Internationale netwerking, duurzame ontwikkeling en evoluerende kaders – Het programma van de UNESCO-leerstoel voor kritische erfgoedstudies en het borgen van immaterieel cultureel erfgoed aan de Vrije Universiteit Brussel', in: *Volkskunde* 120 (2019) 2, p. 179-192; See also: A. van der Zeijden with S. Elpers, M. Helsen & S. Verburg, *Immaterieel erfgoed als proeftuin van een mondialiserende samenleving. Kennisagenda 2017-2020* Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland, Arnhem, 2018. With a Summary in English: Intangible Heritage as a Testing Ground for a Globalizing Community. Research Agenda Dutch Centre for Intangible Cultural Heritage 2017-2020.

12 In 2008, a meeting was devoted to the subject of *Safeguarding Intangible Heritage and Sustainable Cultural Tourism* in Asia-Pacific region related to the UNESCO 2003 Convention. UNESCO Office Bangkok and Regional Bureau for Education in Asia and the Pacific, Establishment Initiative for the Intangible Heritage Centre for Asia-Pacific (2008). *UNESCO-EIHCAP Regional Meeting: Safeguarding Intangible Heritage and Sustainable Cultural Tourism: Opportunities and Challenges*, 4. Available at: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000178732>.

13 See <https://ich.unesco.org/en/decisions/14.COM/10> article 14 (visited 18-01-2021) and <https://ich.unesco.org/en/15com: LHE/20/15.COM/5> – Summary records of the fourteenth session of the Committee (visited 18-01-2021).

14 <https://www.ichngoforum.org/ich-ngo-forum-symposium-ich-tourism-13-december-2020/> (visited 18-01-2021). The ICH-NGO Forum is the platform for communication, networking, exchange and cooperation for NGOs accredited by UNESCO to provide advisory services to the Intergovernmental Committee in the framework of the 2003 UNESCO Convention for the safeguarding of Intangible Cultural Heritage. Also see call for a practical set of guidelines, Albert van der Zeijden, 'Cultural Tourism and Intangible Heritage: A Critical Appraisal and Policy Guidelines', in: Wil Munsters & Marjan Melkert (eds.), *Anthropology as a Driver for Tourism Research*, Antwerpen/Apeldoorn, 2015, p. 191-202.

associated with their own intangible cultural heritage while promoting their lead role in managing such tourism.’¹⁵

Tourism and intangible cultural heritage are also popular topics in heritage studies. In the first handbook on Intangible Heritage, Regina Bendix called for critical scrutiny of the role of intangible heritage ‘between economy and politics.’¹⁶ In a more practical “how to” vein, the world tourism organisation UNWTO issued online guidelines offering examples of how intangible heritage could contribute to sustainable tourism development, while exploring major challenges, risks and opportunities related to ICH based tourism.¹⁷ Inspired by the UNESCO approach another practical guide was produced in Switzerland: *Lebendige Traditionen und Tourismus. Ein Leitfaden zur Angebotsgestaltung und -vermarktung*, offering intangible heritage practitioners a concrete roadmap for marketing intangible heritage in a sustainable way.¹⁸ Also inspired by UNESCO was an international symposium and a thematic issue in the series of ‘Les Cahiers du PCI’ dedicated to the subject of ICH economies, which both provided case studies and approaches involving ICH tourism and addressed questions of sustainability and development.¹⁹

While this thematic issue of *Volkskunde* is hardly the first to address the potential of intangible heritage tourism, the collection of articles following hereafter is pioneering in that it offers particular insights on this theme in the Dutch speaking region. Moreover, by examining a series of primarily European-based case studies, this special issue foregrounds the value of a participatory approach, as advocated by tourism and development scholars

- 15 https://ich.unesco.org/doc/src/ICH-Operational_Directives-7GA-PDF-EN.pdf, article 187 (visited 18-01-2021). In article 117 it is stated that ‘Particular attention should be paid to avoiding commercial misappropriation, to managing tourism in a sustainable way, to finding a proper balance between the interests of the commercial party, the public administration and the cultural practitioners, and to ensuring that the commercial use does not distort the meaning and purpose of the intangible cultural heritage for the community concerned.’
- 16 R. Bendix, ‘Heritage between economy and politics: an assessment from the perspective of cultural anthropology’, in: L. Smith & N. Akagawa (eds.), *Intangible Heritage*, Routledge, London & New York, 2009, p. 253-269. See also: R. Bendix, *Culture and Value. Tourism, Heritage and Property*, Indiana University Press, Bloomington, Indiana, 2018.
- 17 UNWTO, *Tourism and Intangible Heritage* (2012), <https://www.e-unwto.org/doi/book/10.18111/9789284414796> (visited 18-01-2021).
- 18 B. Taufer & al., *Lebendige Traditionen und Tourismus. Ein Leitfaden zur Angebotsgestaltung und -vermarktung*, Hochschule Luzern, Luzern, 2012. The Swiss lecturers of the Luzern University College also published a booklet that dealt with the dilemmas of intangible heritage tourism in a more reflexive way, focusing on the background of the ‘Traditionstourist’, the tourist marketing of traditions and on ‘Authentisch sein’. M.A. Camp, S. Eggmann, B. Taufer (eds.), *Reiseziel: immaterielles Kulturerbe. Ein interdisziplinärer Dialog*, Zürich, 2015.
- 19 See: F. Comminelli & al., *L’économie du patrimoine culturel immatériel*, Cahier du **CFPCI** n°4, Vitré 2017. Centre français du patrimoine culturel immatériel – Maison des Cultures du Monde. Online: http://www.cfpci.fr/medias/cahier_4_economie_revun_revum.pdf (visited 18-01-2021).

for some time.²⁰ Such an approach entails not only interviewing intangible heritage practitioners about their needs and challenges, but also ensuring that they are actively engaged in how tourism unfolds in their communities, should they desire it.

Sustainable tourism

The convergence of recent global developments in sustainability policy, in tourism perceptions, and the corona crisis has fuelled growing interest in sustainable tourism.

The idea of “sustainable tourism” emerged in the 1990s, as an outgrowth of the 1970s and 80s-era interest in sustainable economic development and environmentalism. As Colin Hunter outlined, sustainable tourism “encompass[es] a set of principles, policy prescriptions and management methods which chart a path for tourism development such that a destination area’s environmental resource base (including natural, built, and cultural features) is protected for future development’.²¹ Since that time various scholars have critiqued the concept of sustainable tourism, arguing for enlarging the narrow focus on economic benefits to encompass attention to additional forms of sustainability, including ecological and social sustainability. In addition, many scholars have problematized classic approaches that approach local communities as monoliths. For instance, in a widely-cited article Zhenhua Liu (2003) underscored how many proponents of sustainable tourism often failed to take on-the-ground realities into consideration, making arguments that sustainable tourism should be beneficial to “local” communities without fully appreciating the very diverse nature of communities and the conflicting perspectives within communities regarding tourism development.²² Although many early proponents of sustainable tourism tended to embrace top-down perspectives and to overlook local diversity, in recent years increasing attention has been devoted to involving a diverse array of stakeholders in sustainable tourism development.²³

20 For example, see: P. Murphy, *Tourism: A Community Approach*, London and New York: Routledge., 1985; R. Scheyvens, *Tourism for Development: Empowering Communities*. London, Prentice Hall, 2003; S. Cole, Cultural Tourism, Community Participation and Empowerment, in: M. Smith & M. Robinson (eds.), *Cultural Tourism in a Changing World: Politics, Participation and (Re)presentation*, Channel View, Clevedon, Buffalo and Toronto, 2006, p. 89-103.

21 B. Lane, Sustainable Tourism Development Strategies: A Tool for Development and Conservation, in *Journal of Sustainable Development*, 1994, 2, p. 102-111; C. Hunter, Sustainable Tourism as an Adaptive Paradigm, in *Annals of Tourism Research*, 1997, 24(4), p. 850-867.

22 Zhenhua Liu, Sustainable tourism development: a critique, in *Journal of Sustainable Tourism*, 11/6, p. 459-475 (<https://doi.org/10.1080/09669580308667216> (bezocht op 18-01-2021)). See: D. Harrison, Sustainability and Tourism: Reflections from a Muddy Pool, in L. Briguglio, B. Archer, J. Jafari & G. Wall (eds.), *Sustainable Tourism in Islands and Small States*, London, Pinter, 1996, p. 69-89.

23 E.T. Byrd, Stakeholders in sustainable tourism development and their roles: applying stakeholder theory to sustainable tourism development, in *Tourism Review*, 2007, 62/2, p. 6-13, <https://doi.org/10.1108/16605370780000309> (visited 18-01-2021).

In the field of tourism studies, sustainable tourism aligns with the 'Critical Tourism Studies' movement, which was launched in Dubrovnik in 2005 and has begun to flourish worldwide. One key aim of the Critical Tourism Studies movement is to foster more equitable forms of tourism development, in which environments and diverse communities in destinations can thrive.²⁴ The critical tourism studies paradigm has been gradually drawing the attention of local level tourism entrepreneurs.²⁵ It also offers nuanced approaches to goals that are similar to the United Nations' broader sustainability goals, summarized in the key words "people, planet, prosperity, peace, and partnerships". These and other groups have pushed for tourism to become more attuned to the needs or prosperity of the (local) population, while at the same time safeguarding the ecological well-being of the planet as a whole.²⁶

Safeguarding Intangible Cultural Heritage through sustainable tourism

In tandem with prioritizing the well-being of local – often diverse – communities and environments, this publication takes the need to safeguard intangible cultural heritage as its starting point. Intangible heritage tourism is never an end in itself, and it is always paramount that the intangible heritage communities themselves benefit from actions involving their intangible heritage. As the UNESCO Convention suggests, it is essential to 'ensur[e] that communities, groups and individuals concerned are the primary beneficiaries of any tourism associated with their own intangible cultural heritage while promoting their lead role in managing such tourism'.²⁷ This agenda is also a cornerstone of the current sustainable tourism movement, which advocates greater community involvement. From an intangible heritage perspective, when working on tourism development, cooperation with the heritage community is essential, particularly with the active intangible heritage practitioners as they are key players in the unfurling of an intangible heritage project that may draw tourists. Of course, intangible heritage communities are not monolithic.²⁸ Any "heritage community" is comprised of people of different genders, ages, ethnicities, and classes: often there can be division within so-called communities regarding how (and even if) they wish to be represented in touristic development programmes and museum-oriented

24 I. Ateljjevic, A. Pritchard & N. Morgan (eds.), *The critical turn in tourism studies: Innovative research methodologies*. London, Routledge, 2007; R. Bianchi, The 'critical turn' in tourism studies: A radical critique, in *Tourism Geographies* 2009, 11/4, p. 404-504.

25 Compare C. Gibson, Critical tourism studies: new directions for volatile times, in *Tourism Geographies*, 2019.

26 About the 'sustainable development goals' of the United Nations, see: <https://sdgs.un.org/goals> (visited 18-01-2021).

27 Article VI.2.3 of the Operational Directives, 'Impact of tourism on the safeguarding of intangible cultural heritage and vice versa'.

28 M. Jacobs, Article 15: Participation of communities, groups and individuals - CGIs, not just 'the community, in: J. Blake & L. Lixinski (eds.), *The 2003 UNESCO intangible heritage convention: a commentary*, Oxford, Oxford University Press, 2020, p. 273-289.

displays.²⁹ This is but one of the challenges faced by those who wish to foster a productive marriage between tourism and the safeguarding of intangible cultural heritage.

Research³⁰ reveals that members of intangible heritage communities included in the Dutch and Flemish Inventories of Intangible Cultural Heritage were interested in exploring the opportunities and possibilities of tourism for safeguarding intangible heritage, however they were generally concerned about engaging with tourism, because, as they told the researchers, they feared 'a loss of authenticity'.³¹ As Chiara Bortolotto has indicated, the fear of 'losing authenticity' is also at the core of the Intangible Heritage Convention. Ironically, the term "authenticity" has been thrown into question and deemed 'inappropriate vocabulary' in the UNESCO Convention, following scholars that long ago deconstructed this concept.³²

Many members of the intangible heritage communities interviewed were especially concerned that the concept of 'authenticity' is also used as a marketing tool. Certainly, for those in the tourism-marketing sphere, intangible heritage tourism appears to mesh with what Pine & Gilmore have called the 'experience economy', a tourism market that revolves around the desire for 'authentic experiences'. ICH communities see it as one of the challenges in relation to intangible heritage. If 'authenticity' is a marketing tool to attract tourists as suggested by Pine and Gilmore, what impedes it from becoming a charade for tourists? This possible field of tension partly - but not entirely - coincides with a fear of 'commercial misappropriation' and 'over-commercialisation', terms

29 M. Kahn, 'Not Really Pacific Voices: Politics of Representation in Collaborative Museum Exhibits.' *Museum Anthropology*, 2000, 24/1, p. 57-74; M. Stevens, Power Disparities and Community-Based Tourism in Vietnam, in S. Gmelch (ed.), *Tourists and Tourism*, Long Grove, IL: Waveland, 2010, p. 451-463.

30 This research was conducted by the Dutch Centre for Intangible Cultural Heritage (Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland) and Workshop Intangible Heritage in Flanders (Werkplaats immaterieel erfgoed).

31 See <https://www.immaterieelerfgoed.nl/nl/immaterieelerfgoedentoeisme> (visited on 18-01-2021). The theme of sustainable tourism was also discussed during a webinar on Intangible Heritage Tourism in and after COVID-19, organised parallel to this publication by Dutch Centre for Intangible Cultural Heritage and Workshop Intangible Heritage in Flanders, in close cooperation with Erfgoed Gelderland and Hogeschool InHolland, see: <https://www.immaterieelerfgoed.nl/nl/page/8372/webinar-immaterieel-erfgoed-toerisme-in-en-na-corona> en <https://immaterieelerfgoed.be/nl/nieuws/immaterieel-erfgoedtoerisme-in-en-na-corona-verslag-webinar-19-juni> (visited 18-01-2021).

32 C. Bortolotto, Authenticity: A Non-Criterion for Inscription on the Lists of UNESCO's Intangible Cultural Heritage, 2013 IRCI Meeting on ICH. Evaluating the Inscription Criteria for the Two Lists of UNESCO's Intangible Cultural Heritage Convention, Final report, accessible via internet: https://www.academia.edu/4954394/Authenticity_A_non_criterion_for_inscription_on_the_Lists_of_UNESCO_s_Intangible_Cultural_Heritage_Convention (visited 18-01-2021). There is of course a vast scholarly literature on the concept of 'authenticity', in which the concept is not just deconstructed and questioned but also reinvented. For more recent nuanced approaches, see for instance: E. Cohen. Authenticity and commoditization in tourism, in *Annals Of Tourism Research*, 1988, 15, p. 371-386; N. Wang, Rethinking Authenticity in Tourism Experience, in *Annals of Tourism Research*, 1999, 26/2, p. 349-370.

employed in various UNESCO documents to indicate risks of commercial abuse in contexts of tourist exploitation.³³

The tensions between “authenticity” and “commercialization” and the question of how intangible heritage tourism might contribute to the development of sustainable forms of tourism are central to the case studies presented in this issue. In selecting these studies for this special issue, we hope this publication can be useful for researchers from the fields of Intangible Heritage Studies and Tourism Studies, as it illustrates the potential for building reciprocal relationships between intangible heritage and tourism. Moreover, this special issue spotlights paths for involving intangible heritage communities in tourism development and explore opportunities and possibilities for more sustainable tourism. For these reasons this collection bears the subtitle “A contribution to safeguarding intangible heritage through sustainable tourism.”

The articles in this issue: A broad array of case studies

Volkskunde is a journal that offers a platform for (blind peer reviewed) academic articles, essays and *Sporen* articles, prompting reflection and further research.

Hence this special issue contains three scientific articles, five reflective essays examining concepts such as ‘authenticity’ and ‘nostalgia’, and four *Sporen* case study articles, drawn from practical experience. As an ensemble, these varied types of articles offer a great deal of food for thought, pertaining to the intersection between tourism and intangible heritage, particularly in Flanders and the Netherlands.

Despite the fact that the ‘call for papers’ was widely advertised internationally, and initial submissions included manuscripts from Africa and Asia, none of these non-European contributions survived the peer review process. This is unfortunate, especially since intangible heritage tourism is a global challenge, as is demonstrated in the aforementioned UNWTO publication, and in the eyes of some, it is seen as an opportunity for sustainable development, particularly in economically less prosperous areas.

The intangible heritage images sketched in this theme issue are rich and varied, from ‘traditional’ to more ‘modern’ forms of heritage, from the Frisian woodcarving and Hindu culture in the north of the Netherlands to the syrup distilling and fetching of the Saint Brigida Den (pine-tree) in Eijsden, Limburg. But also, from the Kattenstoet (Festival of the Cats Parade) in Ypres to ethnic tourism in The Hague and sustainable tourism in Bruges, all appealing to a culturally diverse world. Most of the contributions in this collection embrace a qualitative approach, which entails interviewing (representatives of) the heritage communities and involved them in exploring their needs and

33 As stated in *The Operational Directives*, article 117, it concerns ‘avoiding commercial misappropriation, to managing tourism in a sustainable way, to finding a proper balance between the interests of the commercial party, the public administration and the cultural practitioners, and to ensuring that the commercial use does not distort the meaning and purpose of the intangible cultural heritage for the community concerned.’

challenges. Some entries in this issue show the role that ‘intermediaries’ can play in helping to build sustainable and balanced links between intangible heritage communities and tourism.

In addition, this collection presents a series of cases that explore potential or new (interfaces with) intangible heritage tourism from different angles. For instance, in his essay Joeri Januarius examines intangible heritage tourism from the perspective of industrial and technical heritage. Steven Valcke writes about the tourism potential of the Flemish classic cycling races, in the context of the work of Tourism Flanders. A valuable dimension of this article, which features quantitative market-oriented research, is that it shifts the perspective shifts to that of different types of tourists. Through ‘big data’ research at home and abroad, the ‘market potential’ is mapped out along with the effective profile of the international visitor who comes to experience the Flemish cycling heritage.

In her essay, Manon Dekien reflects on how tourism itself can become intertwined with the emergence of new forms of intangible heritage. Coastal traditions such as making beach flowers, eating ice cream and driving the “butt cart” have grown in a context of holiday experiences since the last century. Meanwhile they have become forms of intangible heritage themselves. As her work suggests, many intangible heritage practices have arisen in the wake of coastal tourism. Cultural heritage practices entailed in coastal tourism are not threatened by tourists; on the contrary, such practices would be threatened ‘without’ tourists, because it is the tourists who maintain the practices and are part of the heritage community.

Various contributions show how intangible heritage can contribute to sustainable development. Ellen Vandenbulcke writes about *Handmade in Bruges*, an example of how a heritage city plagued by over-tourism can undertake a search for more sustainable forms of tourism and urban policy. The initiators aimed to develop testing grounds for linking the efforts of the UNESCO 2003 Convention on Intangible Cultural Heritage to newly developed local policies across policy domains: heritage, tourism, urban development, and education, among others.

In their study on Friesland, Hogeschool Stenden Leeuwarden and Hanze University Groningen envision intangible heritage tourism as a rich opportunity for the economic development of the Netherlands’ economically shrinking regions, not only in the north but also in the south of the country.

In search of authenticity

Several contributions to this special issue address the notion of authenticity. ‘Tourism produces culture, and that can have economic, commercial and also cultural reasons, says Helmut Groschwitz in his essay on the subject in this issue. He unravels the complex and ambivalent relationship between cultural heritage, tourism and authenticity.

Oliver Rieter also addresses the search for ‘authenticity’, drawing from a broader analytical framework. Rieter discusses the fact that some tourists seek ‘nostalgiascapes’, such as the image of the nostalgic brown pub. Not

only can the notion of nostalgiascapes shed a unique light on the popularity of intangible heritage tourism, but this idea can also deconstruct the idea of authenticity, as Rieter illustrates via his case study.

The subject of authenticity is also addressed in other more practically oriented articles in this volume. For how far can one go in 'nostalgising' intangible heritage? Here one immediately comes up against the limits of the touristic marketing of intangible heritage. The contribution of Albert van der Zeijden et al. tackles this issue by exploring the case of an ethnic entrepreneur in Rotterdam's Westkruiskade, who suggested that his fellow ethnic entrepreneurs don the iconic garb of their ancestral groups.

This brings us to another fundamental issue in the context of intangible heritage tourism, pertaining to the *heritagisation* of intangible heritage practices more generally. According to some sociologists and anthropologists, *heritagisation* almost automatically leads to a polishing up intangible heritage, often pejoratively referred to as *Disneyfication*. It is not (only) due to tourism. According to the Icelandic ethnologist Valdimar Hafstein, *heritagisation* produces *folklorisation* and *festivalisation*. 'From craft to music and from food to language, intangible heritage brings festivals into being.'³⁴ Undeniably, festival-like forms such as the Kattenstoet in Ypres or the Strontrace in Friesland are put forward as powerful markers of a city or region, both for local residents and outsiders. Such festivals can also be of interest to tourists. Sometimes tourism even emerges as the only way to give intangible heritage a (economic) future. If one extends this reasoning further, there would always be an element of *folklorisation* in making intangible heritage suitable for tourism.³⁵ On the other hand, an initiative such as *Handmade in Bruges* illustrates where heritage mediators started reflecting on these processes of *heritagisation* and tourism and consciously devoting attention to updating and innovation to the safeguarding of intangible heritage. This case demonstrates that this can also be done responsibly, without manifest *folklorisation*, with support from the intangible heritage practitioners and the local population, who themselves also benefit from intangible heritage safeguarding.

The power of intangible heritage tourism

Collectively, the case studies presented in this special issue prompt us to engage with a broader question: to what extent does the UNESCO safeguarding paradigm contribute to a renewed awareness of sustainable heritage tourism's potential (whether or not it is combined with participatory methods for

34 V. Hafstein, Afterword: Festival as Heritage / Heritage as Festival, in: U. Kockel e.a. (red.), *Heritage and Festivals in Europe. Performing Identities*, Londen/New York, 2020, p. 205-210.

35 For more on tourism, intangible heritage and folklorisation, see the following: R. Bendix, Tourism and Cultural Displays: Inventing Traditions for Whom? in *The Journal of American Folklore*, 1989, 102, 404, 131-146; M. Picard, *Bali. Tourisme Culturel et culture touristique*. L'Harmattan, Tourisimes et Sociétés, Georges Cazes, 1992; K.M. Adams, Club Dead, Not Club Med: Staging Death in Contemporary Tana Toraja (Indonesia) in *Southeast Asian Journal of Social Science*, 1993, 21/2, p. 59-69; K.M. Adams, Ethnic Tourism and the Renegotiation of Tradition in Tana Toraja (Sulawesi, Indonesia), in *Ethnology* 1997, 36/4, p. 309-320.

developing sustainable tourism)? What is the learning outcome of this publication?

First, intangible heritage offers good opportunities for organising – often locally – engagement. As we have seen, this fits in well with recent trends in Tourism Studies, in which more attention has been paid to the importance of local support amongst the population in developing tourism products. As has been noted earlier, we also need to understand ‘local communities’ not uniformly or unambiguously, of course, but from the point of view of diversity in terms of age, gender, social class and ethnicity, as well as with different forms of involvement and associated interests. These include the local recreational business community, local heritage organisations and also local authorities that approach tourism from the perspective of city marketing.³⁶ As noted earlier, intangible heritage is created and embodied by intangible heritage practitioners and these intangible heritage practitioners are indispensable to the development of tourist intangible heritage products. Without the support of local craftsmen, *Handmade in Bruges*, for example, would never have been a success. In the tourist marketing of intangible heritage, the support and involvement of these ‘creators’ is indispensable, as evidenced in the case studies presented in this publication. Thus, the first lesson to be drawn from this special issue is to always involve the (local) intangible heritage practitioners when marketing intangible heritage. They vouch for the content and substance in the tourist product to be developed.

This issue also shows that intermediary actors can play an important role. This role is demonstrated in particular in the Flemish cases in this collection, in which intermediary organisations such as heritage “cells” and museums prove to have a key role in devising and orchestrating sustainable tourist intangible heritage projects. These intermediaries bring together the many different stakeholders, all of whom play a role in the relationship between tourism and intangible heritage. Such ‘mediators’ or ‘ICH brokers’³⁷ can also be unsubsidised heritage organisations or individuals, as in the case of Van der Zeijden et al.’s article on concerning the super diverse districts of Rotterdam and The Hague, where ethnic entrepreneurs served as mediators.³⁸ As the article illustrates, local authorities can also play an indispensable, stimulating role in targeting tourist niche markets for intangible heritage activities: in this case, the municipalities of Rotterdam and The Hague use intangible heritage tourism for the economic development of super diverse neighbourhoods (often still termed disadvantaged neighbourhoods, not only economically (high unemployment) but also socially).

36 As some scholars have noted, we also need to pay closer attention to how “local” is defined.

37 M. Jacobs, J. Neyrinck & A. van der Zeijden, UNESCO, Brokers and Critical Success (F)Actors in Safeguarding Intangible Cultural Heritage, in: *Volkskunde*, 115/3, 2014, p. 249-256.

38 About super-diversity: S. Vertovec, “Super-diversity and its implications”. *Ethnic and Racial Studies*. 2007, 30/6, p. 1024-1054; A. van der Zeijden, “Super-diversity” and the Changing Face of Intangible Cultural Heritage’, in: *International Journal of Intangible Heritage*, 2017/12, p. 30-34; J. Neyrinck, ICH in Times of Superdiversity: Exploring Ways of Transformation, in: *International Journal of Intangible Heritage*, 2017/12, p. 157-174.

Finally, intangible heritage can contribute to a growing awareness of the importance of ecological sustainability. Increasingly, the tourism sector has come to recognize that tourism growth must be sustainable, and this must extend beyond the reduction of CO₂ emissions by the aviation sector. During the current COVID-19 pandemic, holidays at home have been often the only option. Tourism Flanders and NBTC Holland Marketing responded to this by highlighting unknown destinations in their own country.³⁹ But even before COVID-19, governments and municipalities were engaged with city marketing to promote domestic holidays, often also paying attention to sustainable tourism. This theme also recurs in various articles in this collection, such as those by Munsters et al. and Coster et al. As these articles underscore, intangible heritage can contribute to an ecologically sustainable environment: this is where the strength and potential of intangible heritage tourism lies.

Passionate communities⁴⁰

In this special issue, intangible heritage is presented as pre-eminently suitable for developing meaningful travel experiences and destinations. Intangible heritage carries rich and varied meanings, first and foremost for the intangible heritage practitioners themselves, who often derive a 'sense of identity and continuity' from it.⁴¹ One can also make a link here with what has been termed 'passionate communities', a concept that is currently making headway in the tourism sector.⁴² This concept unites travellers with communities that share a passion. Consider, for example, ancestral heritage tourists who travel to learn about their own roots, ethnic tourists visiting the superdiverse neighbourhoods of Antwerp and Rotterdam, the Asian visitors attending the Kattenstoet in Ypres, or the cycling aficionados riding races in Flanders. Some countries that have a long history of out-migration even focus specifically on these 'passionate communities'. For example, Ireland focuses on 'diaspora tourism', especially on Americans, Canadians and Australians with ancestors from Ireland, as documented in Jacqueline Van Leeuwen's contribution in this publication. The diaspora tourist travels to Ireland, their ancestral country of origin and in these travels and experiencing intangible heritage is paramount. With the increasing migratory movements in the world, the 'diaspora tourist' is an increasingly important target group for intangible heritage tourism. Indeed, many governments host migrant return festivals to encourage such ancestral-heritage oriented travels, often in the tourism slow season enabling normally-empty hotel rooms to be filled and generating additional restaurant

39 Compare: <https://www.vlaanderenvakantieland.be/> (visited 18-01-2021).

40 In English we talk about *passionate communities* or *passion communities* – cfr. infra.

41 <https://www.reizennaarmorgen.be> (visited 18-01-2021).

42 See the presentation of the European Travel Commission based on the approach of 'Passion Communities': https://etc-corporate.org/uploads/2019/07/ETC_Infographic_Tourism-Passion-Communities.pdf (bezoekt op 18-01-2021).

and entertainment revenues.⁴³ The concept of ‘passionate communities’ also triggers as a support base⁴⁴ with the ‘heritage communities’ that are so central to the UNESCO Convention.⁴⁵

This publication offers insights and inspiration concerning how, in co-creation with others, an emotionally ‘authentic’ experience can be crafted without becoming ‘folkloristic’. It is only thorough involvement and positive agreements with intangible heritage creators or practitioners that these kinds of emotionally satisfying tourism engagements can be forged. Sustainable intangible heritage tourism is thus ultimately always about sustainable relationships and balances, about generating sustainable perspectives that safeguard living heritage practices and the heritage community embodying them, the people who bring heritage to life and inspire others.

43 For examples, see K. M. Adams, What Western Tourism Concepts Obscure: Intersections of Migration and Tourism in Indonesia, in *Tourism Geographies*, 2020, p. 1-26, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14616688.2020.1765010>. Also see: C. Tie & T. Seaton, Diasporic identity, heritage, and “homecoming: How Sarawakian-Chinese tourists feel on tour in Beijing, in *Tourism Analysis*, 2013, 18, p. 227-243; T. Coles and D. Timothy, *Tourism, diasporas and space*. Routledge, 2004.

44 *The Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*. Faro, 2005, <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/faro-convention> (bezocht op 18-01-2021).

45 Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, Faro 27/10/2005. Article 2(b) defines a “heritage community” as consisting of “people who value specific aspects of cultural heritage which they wish, within the framework of public action, to sustain and transmit to future generations.” Heritage communities are themselves passionate communities that feel emotionally connected to a specific intangible heritage expression.

Inleiding – Introduction

- Albert van der Zeijden, Jorijn Neyrinck, Kathleen M. Adams,** 519
Frederike van Ouwerkerk, Bouke van Gorp & Paul Catteeuw,
 Immaterieel erfgoed als toeristische bestemming. Hoe duurzaam toerisme en de borging van
 levend erfgoed samengaan – Intangible Heritage as a Tourist Destination. Contributions to
 Safeguarding Intangible Cultural Heritage through Sustainable Tourism

Wetenschappelijke artikels

- Anne-Baukje Coster, Maaïke de Jong, Alexander Grit & Sander Vroom,** 549
 A Sustainable Future for Frisian Folklore. Opportunities and Challenges for the Sustainable
 Safeguarding of Intangible Cultural Heritage and Tourism in Friesland
Eva Snoek, Emma Verloop, Borah Vincent, Danielle Willekes & Wil Munsters, 579
 Duurzaam immaterieel-erfgoedtoerisme in Eijsden-Margraten: de route van *Ist* naar *Soll*
Albert van der Zeijden, Rozilda Varela & Wendy Raaphorst, Etnisch toerisme 607
 als kans voor duurzame ontwikkeling van immaterieel erfgoed in superdiverse wijken:
 Een onderzoek naar de West-Kruiskade in Rotterdam en de Paul Krugerlaan in Den Haag

Essays

- Helmut Groschwitz,** Tourismus als Ko-Produzent eines „authentischen“ 635
 immateriellen Kulturerbes. Essay über ein ambivalentes Verhältnis
Joeri Januarius, Slaat de vonk over? Over de toekomst van toerisme en 657
 de rol van het immaterieel erfgoed van industrie en techniek
Olivier Rieter, Nostalgiascapes en Nederlandbeelden. Over toerisme, 667
 immaterieel erfgoed en nostalgie
Steven Valcke & Marjan Nauwelaert, Wie komt naar Vlaanderen om koers te beleven? 679
 Een benadering met big data
Jacqueline van Leeuwen, Van emotionele beleving naar duurzaam engagement. 703
 Hoe de Ierse overheid immaterieel erfgoed met diasporatoerisme verbindt

Sporen

- Manon Dekien,** Toerisme en cultureel erfgoed aan de kust: a match made in heaven 719
Hannelore Franck & Peter Slosse, De Kattenstoet in Ieper 735
Ellen Vandenbulcke, Handmade in Brugge: een hefboom voor duurzamer erfgoed en 747
 toerisme

Besprekingen

- *Nancy Duxbury & Greg Richards (red.), *A Research Agenda for Creative Tourism* (Ko Koens) 761
 *Hamzah Muzaini & Claudio Minca (red.), *After Heritage. Critical Perspectives on*
Heritage from Below (Gerrit Verhoeven) 764
 *Naomi M. Leite, Quetzil E. Castañeda & Kathleen M. Adams (red.), *The Ethnography of*
Tourism. Edward Bruner and Beyond (Paul Catteeuw) 768

Summaries

772

Personalia

779

